

փոփոխութիւնները, որ առաջ եկան մեր արդի կեանքին համակերպուելու ջանքէն, եւրոպացիքս պիտի տեսնենք որ ասիական այդ հսկայ զանգուածը երկարատեւ առաջ պիտի նետուի պահանջներ իր արդար տեղը աշխարհի տիրապետութեան և կեանքին մէջ։ Այս պատճառաւ մարդկութեան ապագայ բարօրութեան համար անհրաժեշտ է որ այս երկու հոգաւորականութիւն երկու դար առաջ խորտակուած հաւասարակշռութիւնը վերստին հաստատուի։ Եւ որովհետեւ այն թուաբերը, որ թոյլ կու տային երկու քաղաքակրթութեանց իրարու կողքին հաշտ կերպով յառաջդիմել, այլեւ ընդմիջող տապալած են, միակ հիմով՝ որու վրայ կարելի է կանգնել նորածագ հաւասարակշռութիւնը, այս է՝ աւելի կատարեալ ձուլում առաջ բերել երկու քաղաքակրթութեանց մէջ։

Շատ պարզ և պայծառ է Եւրոպայի բռնիքը ընթացքը սոյն հարցին մէջ. յօժարափոյթ ճանչնալ Ասիոյ հոգեկան-իմացական հարստութիւնները, ոչ թէ իբր թանգարանի նիւթ, այլ իբր կենսունակ ոյժեր և ընծայել անոնց այն արժէքն և կարեւորութիւնը որ կը պահանջուի։ Որովհետեւ անոնց մարդկային մտքի զօրութիւնը կը ցուցնեն ու ժողովուրդներու բանաւոր և բարոյական կեանքին վրայ իրենց կատարած ազդեցութեամբ կրնան յեղաշրջութիւն առաջ բերել։ Չանոնք միայն ցեղի մը համար թողուած ժառանգութիւն պէտք չէ համարել, այլ ընդհանուր մարդկութեան ստացուածքը. անոնց մէջ ժողովուրդէն աւելի մարդն է նկատի առնուած և անոր հոգեկան բարձրացումին ազդուած են։

Այսուհետեւ Արեւմուտք պիտի սորվի նայել պատմութեան ոչ միայն լուի իր քաղաքակրթութեան այլ համաշխարհային տեսակէտով, այնպէս որ ընդգրկէ իր մէջ այն բոլոր քաղաքակրթութիւնները որ իրարու վրայ կ'ազդեն։ Այս նկատումով Ասիա, որ իր երիտասարդ սերունդը մեր Համաշխարհները կ'ուղարկէ Արեւմուտքի կեանքն և մշակոյթը ուսումնասիրելու,

մեզմէ աւելի զարգացում ցոյց կու տայ, և որովհետեւ կերպով մը գիտնալը կարեւոր է, նա մեր վրայ առաւելութիւն աւնենալու կէտին ալ պիտի յանգի. ասիկա պէտք է հարկադրել մեզ չչեղորանալու և բոլորովին անտարբեր չմնալու։ Ասիոյ իմացական և քաղաքական կեանքին, և միւս կողմէ մերձենալու անոր առանց միւս կողմանի պահանջներով։ Մի միայն փոխադարձ լայնամիտ իմացողութիւն մը կարելի պիտի ընէ երկու քաղաքակրթութեանց խաղաղ ու հանգիստ ապրիլ արդէն իսկ չափազանց փոքրկացած աշխարհի մը մէջ։

«ԱԶԴԱՐԱՐ» ՕՐԱԳՐԻՆ

Յիշեալ թերթն առիթ առնելով իւր հիւրընկալած ծանօթ յօդուածները, երեք խմբագրականներով (թ. 674, 675, 678) փութաց զսահր մը տալ Միութեանց զսահր՝ որոց մէկ մասն ալ ինձ ուղղուած էր. և որ պարոք կը գնէ վրաս համար տալու դասատուի և ցուցնելու՝ արդեօք լաւ հասկացած եմ զինքը։

1. Եղած մէջն որակեց նախ ճշտակ մը կոիւ Միութեան զոյգ միաբանութեանց մէջ՝ և թէպէտ իմ մասնակցութիւնս զուտ բանասիրական մասին մէջ էր, և զուրկ «կոռի» հանգամանքէն, և թէպէտ պաշտօն չունիմ և ոչ հոս յանուն Միաբանութեան խօսելու, սակայն և այնպէս կը խորհիմ՝ որ եթէ Ազդարար տեղեակ լինէր Ս. Ղազարու ցարդ հետեւած ուղղութեան, պիտի զգար՝ թէ որքան անտեղի գործ մը կ'ընէր՝ անհատական ատրագրողացա զբոսածները Միաբանութեանց վերադրելով։

Բայց որ աւելի զարմանալին է, մինչդեռ առաջին խմբագրականով ջատագովեց յիշեալ յօդուածները, և անոնց օգուտներէն մինչև նախկեց զայն՝ որ հանրութիւնը տեսնէ, և դատաւորի կամ աւելի հրեղ՝ բժիշկի դեր կատարէ, երկրորդին մէջ բոլորովին հակառակ լեզու մը գործածեց և քառա-

«ժողովուրդին ինչ գործը՝ գիտնալ թէ ո՞ր կողմն է իրաւացին»։ Եթէ աւելորդ էին ժողովուրդեան, ինչու հրատարակեց. իսկ եթէ օգտակար, ինչու արհամարհեց։ Քանի տեսակ առեան և քանի բարոյական ունի արդեօք Պոլսոյ այդ լրագիրը։

2. Կ'անցնի երկու Միաբանութեանց գործօնէութեան, և առ Ազգա տուած արքայապետ, իոյն խմբագրութիւնն երեք ամիս յառաջ ի պաշտպանութիւն մեզ կը գրէր այսպէս. «Թաւակնութիւնը՝ որ կը ցուցադրուի Միւխթարեաններուն հանդէպ... որդերգական կը դառնայ՝ եթէ սարածուի յեզոխն և մշակոյթին վրայ»։ և թէ «Անոնք՝ որոնց սեպհականութեան իրաւունք չենք տար, ոչ միայն մեղուի պէս կը արնին իրենց փեթակներուն մէջ ու խորոխ կը շինեն, այլ և բաժին կը հանեն մեզի և մեր տողոցը» (թ. 590)։ իսկ երեք ամիս յետոյ՝ երբ աս հրաւիրուած, երեքայն նոյն օրագրին մէջ՝ մեր արևմտեան աշխարհաբարեանց փոքր ու կարեւոր դաս մը ապուհայերնին, յաչա մի և նոյն խմբագրութեան՝ Միւխթարեանց գործօնէութիւնը բուլղորովին հակառակը շրջեցաւ։ «Վենետիկն ու Վիեննան, կ'ըսէ, երեկ (հոկտ. 24ին) մէջտեղն էին, հրապարակի վրայ, իրեւմշակութային զբաւոր լոյսեր», որոց նախագայթները կը ցուանային հանրութեան «և կը լուսաւորէին»։ իսկ «այսօր (յուլիս. 29ին) կարծես քաշուած են հրապարակէն, դարձած իսկական վանք, մէկ մէկ ճգնաբան... Մարդիկ՝ որոնք զմայլելի եռանդով իրենց սիրտը կը մաշեցնեն գիտական և լեզուական ուսումնասիրութիւններու վրայ, բայց միայն իրենց (ոչ ևս մեզի) համար»։

Որովհետեւ 97 օրուան մէջ անկարելի է որ Միաբանութիւնը այդպիսի հիմնական փոփոխութիւն մը կրէին, պէտք է հետեցընենք՝ թէ մեր քննադատին կը պակսէր թէ նախկին և թէ վերջին ըսածներուն գիտակցութիւնը։ Եթէ նա Միւխթարեանց «զմայլելի եռանդեան» արդիւնքներէն օգտուելու գարգայցումն ու ճաշակն ունենար, անկասկած անոնք իրեն համար ալ պիտի լինէին՝ թէ երեկ և թէ այսօր։ Արդո՞ք քա-

ղաքակիրթ Եւրոպա հիացմամբ կը դիտէ արևմտեան վանքերու գործօնէութիւնը՝ մի և նոյն ծրագրին վրայ։ Եւ Հայերոս ալ կրնանք պարծիլ՝ որ մեր ազգին ներկայ փշրուած ու վայրկավատին վիճակին մէջ անգամ իւր լուսաւորութեան զոյգ կեդրոնները կը շարունակեն գործել, հաստատուն համար ցեղին կենսունակութիւնը, ապրելու աննուաճ կամքը, և պահելու համբաւը, զոր անոնք շահեցուցին անոր՝ իրեւմտաւոր ժողով՝ յաչա Եւրոպայի։

Ստակայն միաժիտ օրագիրը կը բողոքէ այդ գործօնէութեան դէմ. «Անոնց (մեր) պրպտումը, կ'ըսէ, ապագան նկատի չունի, այլ անցեալը»։ Կ'ուզէ որ մենք ապագայի գուշակութիւններով զբաղինք, Եփիմեդեանի դառնանք։ Եւ ինչու այդ արհամարհութիւնը հայ անցեալն դէմ։ Մի թէ քաղաքակիրթ ժողովուրդ պարծանքը, արժանիքը, և մասամբ մը գոյութեան իրաւունքն ինքնին իրենց անցելոյն հետ չեն կապուած, և արևմտեան հայասէրք՝ երբ կը զրադին մեզմով, իրենց ակնարկը մեր անցելոյն չեն դարձնէր միշտ։ Եւ կամ ինչ բանով աւելի այնպապէս կրնանք կապել մեր անշքացած ու ցրուած ժողովն զաւաններն իրենց ցեղին հետ, քան անոր պանծալի անցելոյն ծանօթութեամբ՝ զաւակաց սրտին մէջ արծարծելով սէր ու մեծարանք իւր զարմին հանդէպ։ Այո՛, իմ պարզամիտ Ազգաբար, կարեւոր է մեր անցելոյն մշակութիւնը, որուն քնաւ փոյթ չունի մեր ներկայ ստուար մամուլը, յուրմ՝ քու վկայութեամբ իսկ՝ «այնքան քիչ կը խօսուի հայ լեզուի և գրականութեան մասին» (թ. 674)։ և բուս մը Միւխթարեանց անով զբաղին ալ քիչ շատ կը թուի։ Եթէ մեր «ճգնաբաններն» Եւրոպայի մէջ են, քուզի կը ստիպուինք որ ունել թերայիղի անապատին խորը։

«Ողջերէն աւելի, — կը շարունակէ Ազգաբար, — մեռելները կը խօսին իրենց. նոր գրականութենէն առաջ՝ հին գրականութիւնը կ'սգեորէ գիրները... Անոնց օրկանները որքան ալ արժէքաւոր, թանգարանի տպաւորութիւնը կը թողուն. այնպէս որ

կրնան հրատարակուիլ առանց թուականի, տասը տարի առաջ կամ վերջ» (Ուրեմն ապագան ալ նկատի ունինք անցելոյն հետ)։ Բայց աշխարհիս վրայ ո՞ր մասնագիտական հանդէսը տեսած է այդ թերթը՝ որ զբաղի ամէն տեսակ ներթերթով։ Հանդէս կոչուած ներք մէկ մէկ որոշուած գոյն կ'ունենան, կը պատրաստուին այն խնամով՝ որ յատուկ է զրքերու կազմութեան, և կը կարողացուին հազար տարի վերջն ալ, Եւ անտեղի է պահանջել՝ որ հաւասարին օրագրերու, որոնք ազատ են մէկ օրէն միւսը գոյն փոխելու, կը կարողացուին քանի մը վայրկեան, և յետոյ սակաւոր կը մտնեն կամ ծրարելու կը զործածուին։ Առջև են «նոր զբաղանութեան» այդ ջատագովին քանի մը թուերը։ Եթէ դուրս հանես խմբագրականները, որոց բովանդակութիւնը յայտնի է, առաջին էջը ծածկուած է լուրերով, երկրորդն ու երրորդը նոյնպէս։ և չորրորդն ազդերով, լուրերն ալ սեղմ ու զուրկ հետաքրքրութենէ։ աւելի՛ լուրերու ցուցակ մը։ Էջերուն ներքև կան նաև՝ յօդուածի ձևով՝ Ասեղնատն մը (թ. 590), Երազներ (675), և աւասպներ՝ որոնք արգի լեզուով վկայ կը կոչուին։ Այս է արգեօք «նոր զբաղանութիւնը» որ կը պահանջուի մեզմէ։

3. «Անոնց լեզուն, կը յարէ օրագրեր, թէ և ճոխ է և պատկերաւից, բայց հնութիւն կը հոտի»։ այն լեզուն՝ որոյ դէմ խորհիլն «ողբերգական յաւակնութիւն» էր երեք ամիս յառաջ։ Եւ ինչու՞ այդ փոփոխութիւնը։ Որովհետեւ այդ լեզուն ելաւ ցուցադրեց պոլսական բարբառին խեղճութիւնները։ Իրենց ճգնաբանաց մէջ «կրտսրուած ըլլալով կոճղէն, որ անզաղար աւելջ կը փոխէ, Միւթարեանները խորթացած են որոշ չափով և դարձած խտտամբ ու աններող ու և է փոփոխութեան» որ հայերէն կոչուած և նոյնպէս մնալու սահմանուած լեզուին խանգարում կը բերէ վրասն զի մեք ազգասիրութիւնը կ'որոնենք նաև լեզուի մէջ։ և մեր սննդեան երակներն աւտակ չեն ամէն հողէ մզուած աւշի, զոր հայ դասակարգ մը, մայրենի բարբառը

սովորէն յառաջ զբաղէր կամ հրապարակագիր զարձած, ծծել կու տան ժողովրդեան, մէկ տողին մէջ հայերէն, երկրորդին մէջ թուրքերէն և երրորդին մէջ զաղբերէն խորհել ժողով անոր։ և մեզմէ ևս պահանջելով՝ հրաժարիլ մեր «ճոխ և պատկերաւից» լեզուէն, ու Պոլսոյ ազգատիկ և անշուք բարբառը թոթովել։

«Սալը, կ'ըսուի, որուն վրայ պիտի կոխ կոփուի լեզուն, ժողովուրդը և նոր զբաղանութիւնը չեն (Միւթարեանց համար), այլ զբաղանութիւնը»։ Եթէ Սեբաստացուն տունն ընդունէր ժողովրդէն ուսանելու կանոնը, չպիտի կարենար կրտսեան բերանը հասած հայերենին վերածնող և զայն ժողովրդեան ուսուցանող հանդիսանալ։ այլ ժողովրդեան հետ ինքն ալ պիտի մոռնար մեր տոհմային բարբառը։ Իմ հոգաբարձն յօդուածս, բաւական յստակ գրուած ու յանձնուած այդ սայի զարբերներուն ձեռքը, լոյս տեսաւ 42 սխալներով։ չհաշուելով բազմաթիւ օտարացումներն ուղղաւ զրութենէս, հակառակ իրենց իսկ յայտարարութեան անփոփոխ պահելու զայն։ Եւ այս բաւական է համոզուելու՝ որ եթէ մեք յանձն առնուինք կոփել մեր լեզուն այդ տկար սայիւն վրայ, առաջին հարուածով պիտի փռէր սալն ինքնին։ Մարդկային միտքն ո՞րքան տարօրինակ վիճակներ ունի յաճախ, և իւր պահանջներն ո՞րչափ զարմանալի։ Եւ ակամայ կը ստիպուիմ յիշել Ազգաբարձն անհակառակելի խոստովանութիւնը՝ թէ «Երբ կարգը կու գայ յաւակնութիւն արժեցնելու (Միւթարեանց հանդէպ), ճպտուի պէս հրապարակը կ'աղկոյնէ» (թ. 590)։ Այսպէս, առաջին դէմք, որոյ վրայ այլ ևս ըսելիք չի մնար ինձ։

4. Գեղեցիկ առիթը կը ներկայանայ Ազգաբարձին՝ ստամբոյն վրայ մնացած ցաւ մը հրապարակ հանելու, ի Հայս առաքելական քարոզութեան մասին իմ ըրած քննութեանցս դէմ։ «Ազգատամտութիւնը, կը բողոքէ, — որ երէկուան ամենէն փայլուն ու սիրելի գիծն էր (Միւթարեանց), աստիճանաբար կը մթագնի, աղանդատութեան մշուշին ենթարկուելով»։ Պատռ

ճան՝ որովհետեւ ընդ երկար ճառեր ու հակաճառեր եմ «փաստելու համար՝ թէ Հայոց եկեղեցիին հիմնուած չէ երկու առաքելներու կողմէ, ինչպէս կը սիրեն հաւատալ հայ լուսաւորչականները»։ Երբ ես պատմեցնեմ այլան ասպարէզն անցնելով, կը ստիպուիմ ինչ ինչ աւանդութեանց վերաբերեալ խորհելու և ցուցնել, հրաժարած կը լինիմ ազատամարտիկէ, որ ազդարարեան իմաստով կը կայանայ՝ միջնադարեան առաջնակարգ ու նախապաշարմանց խորը թաղուելու և մրափելու մէջ յաւիտեանս յաւիտենից։ Ընդ հակառակն աղանդաւորութիւն է ճննել, տեսնել, հարցափորձել «հին և նոր վկայութիւնները», և անոնց պահանջմամբ՝ կեղծ գտնել ճշմարտէն, միտքը բաժնել աւանդական սեւեռում։ Ներէ՞՞ Օրազորին հայագիտութեան մասին վերեւ մատնանշածներս բաւական են հասկանալու՝ թէ ինչպէս ազատամարտիկն և սոցիալաւորութեան իմաստներն ու երկրպագութիւնը կը շփոթէ նա իրարէ հետ։

Առաքելական քարոզութեան հաւատքը սեպհականութիւն կը դարձնէ այդ ազատական թերթը՝ «լուսաւորչականաց»։ Բայց որոնք աւելի խորապէս հաւատացին, հրաւորակցին հին բնագրերը, և ընդարձակորէն կրթական գրեցիկն այդ աւանդութիւնն իրենց երկերու մէջ՝ քան Միխիթարեանը, Չամչեանները, Ազգերեանները, Ալիշանները։ Իմ ալ հաւատքն էր այդ մինչև այն օրն՝ որ տեսայ աղորանսեղութիւնը, և ողջմտութեան հնգազանգուրն համար՝ հրաժարեցայ անկից։ Ոչ թէ «գրչի մէկ հարուածով», այլ յետ երկար ճննութեան ու բազմապատիկ ապացոյցներով, ինչպէս տեսան անոնք որ աչք ունին։ Ի՞մ ալ հաւատքս էր այդ։ Ինչպէս ուրեմն մենաշնորհ կը լինի «լուսաւորչականաց» և զայն ճննելու իրաւունքը կը զլացուի ինձ։ Մի՞ թէ այդ նորահասարակութիւնը կը չար չար դարձան հեթանոսութենէ, անոնք ալ աւետարանի անդրանիկ քարոզութեան պատուհները չեն, և այդ առաջին քարոզիչներ, ո՞վ և երբ ալ եկած լինին, անոնց ևս չեն պատկառներ։ և անոնք նոյն իսկ աւելի անարատ

չեն պահած անոնց վարդապետութիւնը, քան նոյն քարոզչաց անուամբ պարծեցողները, և չունին իրենց ետեւ՝ նախնեաց մէջ՝ իրենց պէս խորհող յոյժ ստուար ու պատկառելի բազմութիւն մը, ինչպէս ցոյց տուի ժամանակին փաստերով, և ինձ դէմ ողորդ կրօնաթերթ մը լուրթեամբ անցաւ այդ հարցերու վրայէն։ Պէտք է փառք տանք տակաւին՝ որ այդ մենաշնորհը ստեղծող Աղղարարէն «հեռի է դաւանական հոգին», ինչ պիտի պատահէր արեօք՝ եթէ մօտ լինէր։ Ինչ պիտի պատահէր թերթի մը՝ որ անկարող է զատելու կրօնը պտտումութենէն, և միոյն անուամբ կ'ըմբոստանայ միւսին դէմ։

«Կը վրդուի»՝ որ ես «գրչի կը շարժեմ այս տեսակ պզտիկ նիւթերու վրայ», — որոնք այնքան մեծ յուզում կը պատճառեն իրեն, — «կարծես գործ չէ մնացած»։ Հոս իրաւունք կու տամ իրեն։ Անկապած մեր գրականութեան և ազգին պայծառութեան նպատակող գործ մը պիտի ընէի, զրադելով իւր խմբագրականին կից պատուոյ տեղը գրաւող կարեւոր խնդիրներով. «Թաթաւլայի հրդեհին տեղեկագիրը. — Լոյտ ճորճ Պոլիս կու գայ. — Պրոսպայի ձերբակալութեանը դատը» և այլն։ Սակայն այդ խնդրոց թատերավայրն այնքան հեռի է «ճգնարանէն», որ մինչև ես զանոնք լսեմ, Թաթաւլայի այրած տները վերաշինուած կը լինին, Լոյտ ճորճ Պոլիս եկած ու դարձած, և Պրոսպայի յանցաւորներն իրենց պատիժը քաւած։ և ինձ այլ ևս ըսելու բան չի մնար։ Այս պատճառաւ հարկադրուած եմ հայ ազգին ու եկեղեցւոյ անցելոյն յատուկ «պզտիկ նիւթերով» ժամանակ անցունելու կարելի է՝ թէ այս նիւթեր «սիրտերու մէջ տեղ գրաւել» չեն տար, այլ միայն «միտքերու մէջ, և հոն ալ կը գնահատուին»։ Բայց կը խորհիմ՝ թէ սրտերու մէջ տեղ որոնելը կանանց գործ է. իսկ զարգացած ազգերն իբրեւ այր կը մտածեն, և կ'աշխատին տեղ գրաւել նախ մտքերու մէջ, ուսկից դէպ ի սիրտ էջըը դիւրին է, մինչ սրտէն դէպ ի միտք վերելը՝ դժուարին։ Մանկամիտ ժողովրդ

զոց յատուկ է՝ խնդրել սիրտ շարժող ճառեր ու վէպեր, որոցմով հայ մտքին առաջնորդներն որորեցին ցարդ մեր ազգը, ազգասիրի անուն ժառանգելու համար։ Սակայն ինչպէս անհատը, նույնպէս ազգերին ալ կը հասնին կէտ մը, որ հարկ կը լինի թողուլ մանկութիւնը և աննարար զատել ու գործել, ձգել երազները, և ճշմարիտ ազգասիրութիւնն որոնել անկեղծ, ճշդուած ու կշռուած ձայներու մէջ, որոնք կ'ախորժին լոկ իրականութենէ խօսիլ, և ճշգրիտ ծանօթութիւնը կու տան ազգին՝ իւր փարած ու մեծարած անցելոյն նկատմամբ, զոր մասնագիտօրէն ըննած և ազով այլազան արդիւնքներ ձեռք բերած և հատորներու մէջ ամբարած են. որ իրենց էութեան մասն ըրած են զայն, — ինչպէս սովորական է մասնագիտաց, — և իրենց սրտին տակի մօտ կը զգան զայն և ազգը՝ որուն սեպհական է այդ անցեալը, քան ուրիշներ՝ որ իրենց ազգասիրութիւնն աւ գիտութիւնը հրապարակ կը դնեն « $\frac{3}{4}$ զբողի» ։

«Ժողովուրդը, կ'ըսուի, հմուտ և անխռն վրաստաններէն առաջ՝ Միթթարեանց մէջ տեսաւ և սիրեց հայ մարդը»։ Ուրեմն հմտութիւն և հայութիւն երկու անհաշտ թշնամիներ են, և Ազգաբար կ'արգելու Հայուն հմտանալ, և հմտին կը զլանայ հայ անունը։ Զճմարիտ Հայը պէտք է երազէ, և միայն երազէ։ Արդարեւ այդ լրագիրն ու ես կ'ապրինք հաւատարապէս Ու դառուն, բայց նա Գրիստոսէ յառաջ, և ես յետ Գրիստոսի։ Միայն այդքան է բռնադատութեան մասին իւր և իմ ըմբռնողութեանց հետաւորութիւնը։ Այս պատճառաւ ալ կ'ըմբռնեմ, որ ներկայ և անհատական խղճի հարց է, կը շփոթէ նա եկեղեցական պատմութեան հետ՝ որ անցելոյն կը պատկանի, զուտ բանասիրութիւն է, և կը բանայ իւր զոններն մօննուն աջակ, առանց խտրութեան կրօնի և ազգի, ազատութիւն տալով խուզարկելու իւր ներքը, հաստատելու, ջնջելու կամ ուղղելու։ և որ սա, կայն չի շփոթուի հակաճատելու համար եղած զատարկութեանց հետ։

Իսկ անդին կամ վերն ինչ կը խառնէ ընդդիմախօս մեր պատմական հարցերուն մէջ. կամ անոնք ինչ գործ կամ շահ ունին հոն։ Պէտք է գիտնայ, և իրեն հետ ուրիշներ ալ, որ անդին՝ մերա Եղիշէի հետ (352, 353) այնպէս կը հաւատան՝ թէ Ռեսուրս առ Պետրոս յանձնած «խաշինք» ամենայն ազգ հեթանոսաց են»։ և այդ իսկ շանց մէջ են «Ընդին իսկ առաքեալք՝ զորս յունեն արար Պետրոսի» հովուապետութեան Որով միւս եկեղեցիք թէ առաքեալ մ'ուսնեցը են իրենց աւետարանիչ և թէ սոսկ կական ճարտգիչ մը, տարբերութիւն չի բերեր անդին տիրող նուիրապետական տեսութեան առջև, Հետեալաբար եթէ կ'ուզուի մեր առաքելականութիւնն արժեքնել անդին, տեղուտ բան է, եթէ Եւրոպայի բանասիրաց առջև, անոնք արդէն ինձմէ յառաջ արգարեան զրուցին վնտ միահամուտ դրին զայն անպատմական վէպերու կազմը։ Իսկ եթէ կ'ուզենք պարծիլ մեզ մեր առջև, տղայական ու զմեզ խաբել կը լինի թո՛ւ զունք այդ անիմաստ տեսակէտները, և նայինք հարցին վրայ՝ իբրեւ մեր պատմութեան սեպհական և զուտ զմեզ շահազոր, զոգը հասարակ խնդրոյ մը, քաջ համոզուելով՝ որ փոխանակ Ա դարուն և հրեայ առաքելոց, Դ դարուն ու պարթև մը քաբողիչ աննախով մեզ, ոչ հայ լինելէ կը զաղորինք և ոչ կատարեալ քրիստոնեայ լինելէ, Ոճադործներն չեղան անոնք՝ որ սրբեցին մեր պատմութենէն Հայկն ու Հայկազանց թագաւորութիւնը, և անոր տեղ Ռեւարտանը դրին։

Վստնգը, — եթէ հարկաւոր կը նկատուի ղեռ կրօնքը, — պէտք է նշմարել այն անտարբերութեան մէջ, որով Աղգարար և իւր պաշտօնակիցք կը վերաբերուին կրօնից հանդէպ, և այն յարձակմանց՝ որոց կ'ենթարկեն յաճախ եկեղեցին ու եկեղեցաւ կանոնութիւնը։ Եւ օր մ'ալ յանկարծ կրօնամոլութեան ջերմէն բռնուած, կը ճակատին բանասիրութեան դէմ, որովհետեւ իւրենց գիտցածն տարբեր բաներ կ'ըսէ անցելոյն նկատմամբ։ Եթէ աղոնք մեծաբէին ու սիրէին կրօնից աղբիւր Աւետարա-

նը, ասոր պահանջած կարևորութիւնը չէին ընձայնը զայն բերողաց. Թաղէոսի, Բարթողոմէոսի կամ Գրիգորի, և այդ անուանց հետ չէին կապուիւր. սնունդը հացին մէջ կ'որոնէին, ոչ հացավաճառին, և վերջնոյս փոփոխութիւնը զիրենք տազնապի չէր մատնել:

Այս հոգեբանական վիճակը յառաջ կու գայ Աւետարանի վարդապետութեան տկար ծանօթութենէն՝ որ յատուկ է հայ ժողովրդեան: Դարերէ ի վեր յանձնուած անուս քահանայութեան մը ձեռքը, չկրցաւ ստանալ ընդարձակ հմտութիւնն այն Մատենին՝ յորում գտնուած է յոյն ու կիսեր: Չեն կարարար անգամ զայն, և շատ քիչներն ունին ամուր գիտութիւնը: Իսկ մեր աշխարհական դասն իրեն պարտաւորիչ չի զգար ամուր ծանօթութիւնը: Մեր բազմաթիւ վարդապետաց հետ յարնչութիւն ունեցած եմ, և անոնց մէջ չեմ հանդիպած ունեւտարանագէտ կամ կրօնագէտ պայրոնի մը: Բառին լայն իմաստով, — մինչդեռ արեւմտեայց մէջ աշխարհական մասնագէտներն իսկ անթիւ են: Այս պատճառաւ մեր ժողովուրդը կրօնքը կապած է արտաքին ձեւութեւ և աստղորոքեանց հետ, որոց մէջ իսկ կ'որոնէ ու կը գտնէ իւր անկասկածելի բարեպաշտութեան յազուրդը: Եւ ամուր համար անոնք յաշա իրեն Աւետարանի ոյժ ունին և անոր տեղը կը բռնեն. և որ և է շեղումն անոցմէ՝ ցնցում կը պատճառէ և բողոքներ կը յարուցանէ, կ'ուզեն՝ դու հազար փաստեր տուր: Չայս ըսելով՝ չեմ մեղադրեր մեր ժողովուրդը, այլ կը կարեկցիմ: Այդ վիճակին պատասխանատուն ինք չէ, այլ զինքն աղոր մէջ զնոյներն ու պահողներ:

Անոնք անգամ մը համոզած են զայն՝ թէ Դեղարքերու դաւանական սահմաններէն քալ մը չէ շեղած Հայութիւնը, այլ միւս ազգերն են հեռացեր: Եւ որովհետեւ ժողովուրդն անտեղեակ է այդ սահմանաց, իրենք ինչ նոր ու ձախորդ վարդապետութիւն կամ կարծիք ուզեն՝ նոյն սահմաններէն ներս կը նետեն, և հասարակութիւնը կը հաւատարմանոց: Տակաւին թարմ

է Սիոնի խմբագրութեան կամայական սահմանումը «Մի, ընդհանրական և առաքելական Եկեղեցւոյ» պատկանող ճորտութեայ հասարակութեանց, որոց խմբէն նա դուրս կը հանէր բողոքականները, իբրեւ հեռացած նախկին Եկեղեցիէն և Աւետարանէն (1928, 290): Եւ հոն իսկ հաստատեց ինք զինքը հետևող նոյն արտաքինոց, ըսելով՝ Թէ Յիսուս «հաց և զինին խորհրդով» զանաւ ըրաւ իր մարմինն և արեան» (292), ուրեմն ոչ իսկական մարմին և արեւն, — ինչպէս լոյսը խորհրդանշան է Աստուծոյ, բայց Աստուած չէ. — և այդպէս արտաքինոց հետ արհամարհելով ու եղծանելով ս. խորհրդոց հրաշափառագոյնը և փրկագործութեան գերագոյն պարգևը զինուորեալ Եկեղեցւոյ: Եւ այդ մոլորութիւնն ալ սեպհականեց իւր ստէպ յեղիցած «եւրեք տիեզ. ժողովոց» հետևող Հին Եկեղեցւոյն, որոյ վարդապետներէն մին, մեր իսկ Առաւտարիւր, նոյն խորհուրդը նոյն Եկեղեցւոյն հետ ընդ հակառակն սահմանեց՝ «զկենդանարարն և զկեցուցիչ ամենայն մարդկան, և զարարչն և զարարչադործն ամենայն աշխարհի» (Ագաթ. 622). ուրեմն նոյն և հաւատարմ փրկչին հետ, ոչ թէ չնչին խորհրդանշան մը: Եւ ոչ ոք մեր հրապարակագրերէն բողոքեց Սիոնի այդ ազգերասան յանդգնութեան դէմ: Աւելի մեծ իշխանութիւնք նշեպէս լուեցին, որով և հաւանեցան. և կը տեսնէք՝ որ այսուհետեւ ալ ոչ ոք ձայն պիտի բարձրացնէ, իսկ երբ ևս պատմաքննութեան ստիպման ներքեւ ու բանասէր Եւրոպայի հետ հաստատեցի՝ Թէ եղեռնացւոց Աղոյս առաքեալը, զոր անծանօթ հայ զրէչ միախորթեցաւ անկիրք ի Հայս տեղափոխել, չէ ապրիւր երկրիւ վրայ, որով և ոչ անգրադոգէչ է եղեր, — և որոյ զայրութիւնը կամ չգոյութիւնը բան մը չեն յաւելուր կամ պակսեցներ ոչ Աւետարանի վարդապետութեան և ոչ մեր փրկութեան վրայ, — «տնայանդ» մը դարձայ ես նոյն աւետարանագրանդ Սիոնի համար, և Աղոյսար հաւատարմական ատենաբար քացաւ ու ճարկոծելու» ելաւ զիս «աղանդաւոր»։ Ինչ

չո՞ւ այս տարբերութիւնը: Վասն զի առաջին պարագային տուժողը Քրիստոսի Աւետարանն էր, և ոչինչ է այդ, իսկ իմ պարագային՝ վտանգի կ'ենթարկուէր հայ առաքյոսիներ, ինչ որ ծանր է:

Որքան հզօր ու շինիչ՝ սա մեր հայկական բարեպաշտութիւնը:

Կը վերջացնեմ, յայտնելով որ վիճելու չեմ ելած Աղգարայի հետ, այլ գազափար մը տալու մեր հասարակութեան՝ իւր զարգացման ուժվիրայից ումանց մտայնութեան մասին: Ես բանասիրութիւն կ'ընեմ, և Աղղարայր օրագրութիւն. հետեւաբար մեր գէշքերն անհաւասար և անթոյլատու են մենամարտելու: Չպիտի պատասխանեմ նաեւ այն բանասիրական յօդուածներուն՝ որ զուրկ լինին բանասիրութենէ կամ բանասիրական լրջութենէ: Եւ ոչ անոնց՝ որ իրենց «չեն հաւատարաւ առասպելներու», և նոյն իրաւունքը «չեն ներեր» այլոց, համարելով թէ թաղէտի ձայնը լսած լինելով՝ ուղղափառ պիտի կարծուին, իսկ Լուսաւորչի քարոզութեամբ՝ «հերետիկոս» (Աղղոր. Թ. 680). որպէս թէ ս. Գրիգոր հերետիկոս մ'էր: Ես պիտի նստիմ, և քրիստոնէական վարդապետութեան այրուքնը սովորեցնեմ պարոններու, որոնք կրօնից ու պատմութեան տգիտութիւնը փառք կը նկատեն Հայութեան: Թող քնանան ու քնացնեն ուզածնուն չափ:

Կ'արժէր, և մեր օրերուն կարեւոր իսկ էր, աշխարհաբարի վէճը շարունակել պահ մ'առարկայօրէն: Այս նպատակով ալ վերուցի ինձ նետուած ձեռնոցը: Բայց երբ յետ առաջին պատասխանիս՝ Շրջկի մէջ յօդուածին մէջ տեսայ շոնի սեռականը, վրաս պաղ ջուր մ'իջու, ձմրան մէջ: Եւ այդ վայրկենէն որոշեցի վէճը փակուած նկատել իմ կողմանէ: Ժամանակը թանգ է:

Միւս

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆ

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

ASTOUR NAVARIAN. — Anthologie des Poètes Arméniens.

Տ. Ա. Նավարեան սոյն հատորին մէջ ամփոփե՛ր է հայ բանաստեղծներէն, արեւելահայ կամ արեւմտահայ, քերթուածներ ֆրանսերէն լեզուով եւրօպացիներու ծանօթացնելու վերջին դարու մեր քերթողները:

Ներածութեան մը մէջ կը խօսի մեր հին դիցազնեցիութեան վրայ (Գողթան երգերու), հինգերորդ և յաջորդ դարերու մեր հին գրականութեանց վրայ, ուր կարծես Ներսէս Շնորհալի և Կլայեցի առանձին հեղինակներ կը ներկայացնէ. ապա կը շեշտէ Արեւմուտքի ազդեցութիւնը մեր մէջ. կը խօսի նոր գրականութեան սկզբնաւորութեան ու անոր երեք կեդրոններուն վրայ, վիեննայի, Վ. Պոլսի և Թիֆլիսի, բոլորն ալ սակայն համատու աշխարհներ են, առանց քննութեան:

Յետոյ կը յաջորդեն հեղինակները կարգաւ, որոնցմէ մէջքերուած կտորներուն առջեւ կը դնէ կարճ կենսագրական ծանօթութիւններ, գործերուն հրատարակութիւնը և ընդհանուր խորհրդածութիւններ անոնց բանաստեղծութեան վրայ: Թարգմանութեան լեզուն՝ նկատմամբ ոչինչ պիտի ըսեմ. եղանակն արդէն որ ցոյց տուին լեզուական սխալներ և անսովոր ասացուածներ, դիւրին է զգալը թէ կը պակսի իր ֆրանսերէնին մաքրութիւն, վայելչութիւն, ներդաշնակութիւն նա:

Այս հատորը մեր նոր բանաստեղծութիւնը չէ որ կը ներկայացնէ ամբողջապէս, այլ մեր նոր բանաստեղծներէն նմոշներ. հոն կը պակսին ոմանց, ինչպէս մեր նոր ամենամեծ բանաստեղծ Հ. Արշակուն. ընդհակառակն մտած է Ահարոնեան իր երկու քերթուածներուն համար, մինչ անտեսուած են Ղ. Աղայեան, Լ. Մանուէլեանն. գլխաւորներու քով զետեղուած են երկրորդականներն ալ ու բոլորը առանց մասնաւոր կարգի:

Նիւթերու ընտրութիւնն ալ այնքան յա-